

ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО- ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

*Альошина М.Д., викладач кафедри перекладу
Київського університету імені Бориса Грінченка*

ДОСЛІДЖЕННЯ Б. ГРІНЧЕНКА: РЕЦЕПЦІЇ ПЕРЕКЛАДІВ ТВОРІВ СВІТОВИХ ПИСЬМЕННИКІВ СЕЛЯНАМИ

У статті проаналізовано рецепцію українських перекладів творів світової літератури сільськими читачами (на прикладі перекладів «Антигони» Софокла, «Вільгельма Теля» Ф. Шіллера та «Демона» М. Лермонтова). Досліджено особливості їх впливу на сільського читача. Показано, що переклади творів світової літератури, здійснені Борисом Грінченком, містять не тільки інформаційну функцію, а передусім націєтворчу.

Ключові слова: *переклад, рецепція, твори світової літератури, передмова.*

Від часу «культурного повороту» («cultural turn»), що відбувся в західному перекладознавстві на початку 1990-х років, низка помітних і впливових досліджень були присвячені тому, яким чином переклад сприяв проєктові антиколоніального опору та зміні/формуванню національної ідентичності. Так, відомий американський дослідник і перекладач з романських мов Л. Венуті [6] у своїй класичній праці «Місцеві кошти на непередбачені витрати: переклад і національні ідентичності» («Local Contingencies: Translation and National Identities») досліджує випадки Німеччини кінця XVIII ст. (де мовою панівних верств була французька), Китаю початку XX ст. (який перебував у напівколоніальному статусі, але де відбувалися процеси активної модернізації) й Каталонії першої половини XX ст. (де режим генерала Франко забороняв каталонську

мову й силоміць накидав каталонцям кастильську «загальноіспанську» ідентичність). Л. Венуті наголошує, що своїми перекладами німецькі, китайські й каталонські перекладачі відповідного періоду намагалися сформувати національну ідентичність шляхом отождення читачів з певним національним дискурсом, який чітко відмежовувався від провідних іноземних націй [6, 187].

Випадок Каталонії демонструє виразну паралель з Україною. Каталонська мова й література упродовж століть пригнічувалися могутніми сусідами, але в період пізнього середньовіччя та з початком національного відродження в ХІХ ст. пережили яскраве піднесення. Використання каталонської мови довгий час було заборонено, так само як і української [5, 4]. Відтак каталонські перекладачі доклали великих зусиль для того, щоб каталонська мова стала багатю, гнучкою та елегантною і щоб твори провідних письменників світу були наявні в національному каноні, утверджуючи тим повностатусність національної культури.

Як показав М.В. Стріха у своєму дослідженні «Український художній переклад: між літературою і націєтворенням» [4,15], український переклад межі ХІХ й ХХ ст., попри «народницькі» декларації окремих його творців, реально був зорієнтований на інтелігентні верстви, які були переважно двомовними (або й багатомовними). Відтак переклад виконував не тільки інформаційну функцію, а передусім – націєтворчу. Цей переклад уможлилював пряме, без посередників, спілкування української культури з іноземними літературами, допомагав утверджувати ідею можливості прямих культурних зв'язків між українцями й іноземцями, а відтак й ідею культурної та політичної рівності українців з іншими європейськими народами, заперечуючи накинутий ззовні погляд на українську мову як лишень «говірку для хатнього вжитку» [3, 32]. Поява українською мовою знакових творів світового письменства мала підкреслити повноцінність цієї мови.

Завдяки зусиллям Бориса Грінченка Україна одержала у 1890–1900-ті роки цілу бібліотеку світової літератури, зразки творчості найбільших зарубіжних та російських класиків. С. Єфремов [2, 384] у постаті Грінченка вбачає «символ цілої епохи безмежного гніту, з одного боку, і дужого відпору та громадської одсічі – з другого...» Дослідник наголошував, що такі люди, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, навпроти зверхньої сили репресій поставивши внутрішню силу активності людини

до рідного краю. Основним завданням літератури Борис Грінченко вважав пробудження національної і соціальної свідомості народу [1, 8].

Зауважимо, що Грінченко був першим, хто досліджував рецепцію українських перекладів творів світової літератури сільськими читачами. Адже в ті часи, коли українська мова була заборонена і учнів, починаючи з першого класу земської чи парафіяльної школи, навчали незрозумілою для них російською, грамотність селян була дуже низькою – менше 10 %.

Так, у книзі «Перед широким світом» (1907) [1], в якій було зібрано статті, друковані впродовж попереднього року в журналі «Нова Громада», Борис Грінченко зауважує, що книги для селянських читачів були «німі та чужомовні». А, отже, між світом могутньої розумової творчості і темними масами була тяжка непрозора завіса, й усі імена великих розумів і майстрів були невідомі для них [1, 7].

Борис Грінченко також зазначає, що серед інтелігенції, яка цікавиться народною просвітою, була поширена хибна думка про те, що для народу треба складати якусь спеціальну народну літературу, красне письменство для народного читання мусить брати сюжети тільки з народного життя, бо це буде найближче до народного розуміння. Але невідоме життя, незнані країни, нові люди, надзвичайні події захоплюють сільського читача набагато більше. Крім того, писання з народного життя не завжди повні етнографічної правди, якою дорожить інтелігент, студіюючи народний побут, а сільському читачеві часто здаються нудними, нецікавими [1, 233].

На думку письменника, автори, розраховуючи лише на інтелігентного читача, здебільшого надають своєму творові незрозумілу малоосвіченому народному читачеві форму, через що зміст зостається недоступним. До таких творів треба додавати пояснення, щоб вони могли захопити розум і почування навіть малоосвіченого сільського читача. В повісті, наприклад, їм багато дали б авторські пояснення.

У книзі «Перед широким світом» [1] Борис Грінченко вперше науково дослідив рецепцію літературних творів селянською аудиторією. Зокрема, він розбив поширений міф про нібито «простоту» й «доступність» творчості Шевченка для селян [4, 76]. Грінченко показав: це твердження стосується лише ранніх Шевченкових творів з етнографічною основою, а пізніша громадянська й філософська лірика Шевченка потребує соліднішої освітньої бази, аніж та, яку мав тодішній селянин.

Нарівні з поезіями Шевченка, прозою Куліша, Марка Вовчка, Панаса Мирного та інших українських письменників Борис Грінченко читав також селянам в українському перекладі три твори світової літератури: «Антігону» Софокла, «Вільгельма Телля» Шіллера та «Демона» Лермонтова.

Так, він дав прочитати трагедію Софокла «Антігона» у перекладі Ніщинського двом селянкам, але твору вони не зрозуміли через важку для них мову та чужу обстановку. Проте після невеликої розповіді про греків, грецьку культуру й побут, про царя Едипа та про театр, читачі все добре зрозуміли і книжка їм сподобалась. Саме після такої передмови труднощів із читанням не було [1, 235].

Слухаючи розповідь про загиблого Полініка, селяни йому не співчують. Вони вважають: мабуть, не дуже добре його діло, адже «ніхто з своїх не пособляв йому, а довелося чужих шукати». Вони захоплюються мовою Антігони, їй співчують, всі зацікавлені тим, що з нею буде. Слухачам подобається те, що вона відповідає цареві Креонові, коли той звинувачує її, що вона порушила його закон:

*«Закон той послав не Зевес мені з ясного неба
І не попідземних богів сопрестольниця Правда;
Ви, смертні, сами його скомпонували для себе.
Я думала так: що укази твої не настільки
Могучні, щоб ними ти міг обходити закони
Неписані, божеські, тверді, сам будучи смертним».*

Подобається, що вона така смілива, що не боїться смерті, якою погрожує їй Креон:

*«Чого ж довго гаєшся ти? Як мені тепер мало
Утіхи в речах твоїх, так і в моїх не почувеш
Покірного, щирого, любого слова для себе.
А чим би я більшої слави могла роздобути,
Як не святим ділом – що братіка я поховала?
Напевне усі городяне сказали б, що люба
Їм справа моя, якби страх язика не скував...
Но так вже ведеться: тиран благоденствує завше,
І вільно йому говорить і робить, як сам хоче».*

Коли прийшов сліпий Тіресій, Аполлонів жрець-віщун, його довгу промову не дуже зрозуміли. Зате були зацікавлені – чи не пощастить хоч йому визволити Антігону.

Другий твір, який Грінченко читав селянам, – драма Ф. Шіллера «Вільгельм Телль» у його власному перекладі. Передмова була немінуча. Автор слухачам розказав, як повстала Швейцарія, де вона, який тепер там лад [1, 239].

Герої Шіллера, самі відкинуті суспільством, викривають у своїх промовах сильних світу цього, виступають на захист пригноблених [3, 35]. Дуже яскраво у творі відбито почуття протесту проти всякого гніту, люди не знають, що на них чекає, чи зміниться щось на краще: *«Терпіть же, скільки змоги, намісницьке знуцання! Може, швидко все зміниться, як інший імператор настане в нас. Під Австрію ж пішовши, навіки ви в неволю віддастесь»*.

Новий намісник відверто знущається з людей, змушує їх поклонятись своєму брилеві, щоб навчити людей «гнути спину», бути покірними, а також навмисно будує на території в'язницю [3, 35]: *«Мужі з країни Урі! Ви бачите цей бриль, – почеши зараз ми на стовпі високому його... І так велить намісник, щоб бриля шановано, немов його самого»*.

Зауважимо, що читання драми почало зацікавлювати селян з того часу, коли прибіг Бавмгартен, розказуючи, що за ним женуться, бо він щойно убив намісника, який хотів згвалтувати його жінку. Слухачі не лаяли персонаж за душогубство, а навпаки – сміялися з солдатів. Друга сцена – розмова у Штаффахера з жінкою-героїнею, яка нагадує чоловікові, що він муж, що знуцання не повинно терпіти ніяке чесне серце, що сміливим сам Бог помагає. Слухачі хвалять Гертруду, їх вражає промова Телля [1, 240].

*«Ні, Телль ягня з безодні обрятує, –
Невже ж би він своїх покинув друзів?
А що робить, – поради вам не дам:
Я міркувать та рахувать не вмію.
Як прийде ж час, що треба вже до діла,
То гукнете, і з вами буде Телль»*.

Крім того, слухачі цікавляться обрядом змови швейцарців та уважно слухають, як Ресельман, показуючи на зброю, каже:

*«При світі цім, що нас вітає перш,
Ніж тих людей, що глибоко під нами
По городах ще сплять, – заприсягнім
На це нове з'єднання наше, спілку,
Ми хочемо, як предки, вільні бути,
Нам краще смерть, ніж у неволі жити.
На Бога ми надіятися будем
І людської не боїмося сили!..»*

Проте сцену, як Аттінгавзен пророкує перед смертю, поклавши руку Вальтерові на голову, слухачі не дуже добре зрозуміли, а третя сцена, де Телль дожидає Геслера і виголошує свій великий монолог, здається їм ненатуральною, слухачі не можуть зрозуміти, до кого він промовляє.

Вони уважно слухають дію п'яту. Учинок Йогана, герцога Швабського, лякає, але як приходить державний вистовець і читає свій лист, то згоджуються з Штаффахером та з Фірстом і з нетерпінням чекають, коли в розповіді з'явиться Телль, цікавляться, що з ним буде. Дочитавши, слухачі жалкували, що вже кінець, та довго сперечалися, чи винен Телль.

Проте надії Грінченка на те, що переклад пробудить волелюбні почуття в українських селян, не справилися. Письменник зауважує: «“Вільгельма Телля” селяни слухали з великим зацікавленням, але вбачали в головному героєві зовсім не борця за рідний край, а тільки оборонця своєї сім'ї, “а то тільки так прийшлося”» [1, 244]. Справжні ж наміри Б. Грінченка, з якими він узявся до перекладу драми німецького поета-романтика, виявилися очевидними тільки для читачів з кола нечисленної тоді української інтелігенції.

Третій твір, який Грінченко читав селянам, був «Демон» М. Лермонтова в українському перекладі М. Старицького [1, 244]. Можна було наперед сказати, що сільський читач не добере ладу в цьому витворі песимістичного байронізму. Б. Грінченко читав його найрозвинутішим зі своїх слухачів. Деякі місця він проминув, не читав також і епілогу, читання ілюстрував гарними малюнками з «чарівним ліхтарем» (примітивним попередником пізнішого проектора). Слухачі розібрали сюжет, але зовсім не зрозуміли самого Демона. Адже щоб зрозуміти такий тип, треба пройти великий і тяжкий шлях зневірності і песимізму, якого в слухачів не було. Та й погляди їх на нечисту силу знімали з Демона всякий поетичний ореол [1, 245].

Висновок, який зробив зі своїх дослідів Борис Грінченко, полягав у тому, що сільському читачеві легше зрозуміти повість, ніж драму чи поему. Через низьку грамотність сільському читачеві важко було осмислити зміст твору світової літератури, і для таких творів необхідна була передмова. Зауважмо, що досвід, покладений в основу статей, письменник набув переважно в 1880-ті роки, коли гніт царських заборон був найдужчий, а література українською мовою на села майже не надходила.

Проте вже після 1905 р., коли було скасовано заборони на українську мову, ставлення читачів до творів світової літератури радикально змінилося. Цьому сприяла й власна перекладацька діяльність Бориса Грінченка, і переклади його дружини Марії Загірньої та дочки Насті Грінченкової. Проте побажання письменника про обов'язкове долучення до перекладів розгорнутих передмов, які розкривали б перед читачем творчий задум письменника й особливості його доби, залишається актуальним і досі.

Джерела

1. Грінченко Б. Перед широким світом / Б. Грінченко. – К., 1907.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К., 1972. – 538 с.
3. Єфремова М.Д. Борис Грінченко – перекладач німецької поезії / М.Д. Єфремова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 32–36.
4. Стріха М.В. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням / М.В. Стріха. – К.: Факт, 2006. – 344 с.
5. Chernetsky V. Nation and Translation: Literary Translation and the Shaping of Modern Ukrainian Culture, in Brian J. Baer, ed., Contexts, Subtexts, and Pretexts: Literary Translation in Eastern Europe and Russia. – Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 2011.
6. Venuti Lawrence. Local Contingencies: Translation and National Identities. In Nation, Language, and the Ethics of Translation // ed. by Sandra Bermann and Michael Wood, 177–202. – Princeton: Princeton UP, 2005.